ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.15

УДК 340.13

Дігтяр Р. В.,

аспірант Вищого навчального закладу

«Університет економіки та права

«КРОК»

ORCID: 0000-0001-8000-2548

ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ПЕРІОДУ IX–XV СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано вплив на формування державності та правовідносин на ранніх етапах розвитку Київської Русі Візантійського канонічного права, яке знайшло своє відображення в нормах тогочасного звичаєвого права, а в подальшому було імплементовано в законодавство, що увібрало надбання римських правників. Завдяки науковому інтересу до вивчення спадщини українського державотворення особливої ваги набуває дослідження генези державотворення України, вплив римського права на розвиток стародавніх та більш сучасних актів юридичних пам'яток, які мали історичне значення для формування української державності в період IX–XV ст.

Ключові слова: римське право; звичаєве право; державотворення; рецепція права; генеза українського державотворення; юридична пам'ятка.

В статье проанализировано влияние на формирование государственности и правоотношений на ранних этапах развития Киевской Руси византийского канонического права, что нашло свое отражение в нормах обычного права, а в дальнейшем было имплементировано в законодательство и вобрало наследие римских юристов. Благодаря научному интересу к изучению наследия украинского государства особое значение приобретает исследование генезиса правовых институт, влияние римского права на развитие древних и более современных актов, юридических памятников, которые имели историческое значение для формирования украинской государственности в период IX–XV вв.

Ключевые слова: римское право; обычное право; государство; генезис украинского государства; памятка права.

Постановка проблеми. Процеси державотворення на теренах сучасної України почали глибоко досліджувати ще з середини XIX ст. Чимало дослідників сьогодення також приділяють увагу цьому питанню. Зацікавлення нею значно підвищилося у зв'язку з розбудовою української держави, прагненням знати

своє історичне минуле та позиціонуванням української нації як такої, що має тисячолітню самобутню історію державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над цією проблематикою під різними кутами зору працювали Г. Ашнуц, Я. Березнюк, В. Кампо, П. Макушев, О. Петришин, В. Смолій,

В. Нестерович, Е. Аннерс, Дж. Берман, В. Вовк, Д. Грім, С. Гринько, М. Дихта, О. Казанцев, І. Покровський, Б. Тищик, Є. Харитонов, О. Харитонova, З. Черніловський, Н. Полонська-Василенко та ін.

Проте, має місце низка проблем, які потребують додаткового опрацювання з позицій правоприємності Київська Русь – незалежна Україна. У цьому контексті доцільно більш повно дослідити особливості впливу римського права на формування правового поля і державницьких засад тогочасних прототипів держави Україна, вивчити становлення взаємодії звичаєвого права Київської русі з Візантійським (Римським) правом з позицій розуміння його впливу на формування як давньоукраїнської правової системи, так і на зародження правовідносин вже в більш пізніх періодах українського державотворення.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення теоретико-правового аналізу наукового доробку щодо впливу римського права на формування правового поля Київської Русі і його подальшого розвитку при взаємодії різних правових систем, які існували в період IX–XV ст., у тому числі на процеси становлення української державності в різні історичні періоди.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з прийняттям Законів дванадцяти таблиць, у яких викладені правові засади громадянського суспільства, відбулися зміни на напрямі удосконалення чинних на той час правових норм. Як зазначає І. С. Перетерський, найдавніший пласт римського писаного права склали Закони дванадцяти таблиць (*Leges duodecim tabularum*), тобто

запис звичаєвого права, здійснений в середині V ст. до н. е. Іншим джерелом римського права були постанови сенату, (сенатусконсулати), плебісцити, преторські едикти (переклад наш – Д. Р.) [1, с. 10].

Відомо, що написаний у 130 р. Сальвієм Юліаном на основі узагальнення преторських едиктів «Постійний едикт» (*Edictum perpetuum*) в остаточному варіанті був затверджений сенатом та санкціонований імператором Андріаном. Деяко пізніше тогочасні юристи, серед яких Павел і Ульпіан, оприлюднили велику кількість коментарів до цього едикту, який беззаперечно відносимо до джерел римського права. При цьому необхідно зазначити, що в той період юристи ділили право на три групи: цивільне право, право народів, природне право. Дані положення набували подальшого розвитку шляхом надання юридичних порад від імені імператора.

З плином часу правові норми, викладені в ранніх пам'ятках римського права, піддавалися частковому видозмінюванню в результаті їх систематизації та кодифікації. Прикладом такого упорядкування є, на наш погляд, так звана Конституція Юстиніана від 15 листопада 529 р. Цю роботу було доручено тогочасному видатному юристові Трибоніану, який спільно з іншими шістнадцятьма юристами систематизував чинні нормативно-правові акти і привів їх у відповідність до тогочасних реалій. Результатом їх трирічної роботи став збірник законів під назвою Дигести Юстиніана, відомий як «*Digesta seu Pandectae*», до якого увійшли твори 39 авторів, серед яких Ульпіан, Павло, Папініан, Юліан, Гай, Модестіан та ін.

Л. Венгер, надаючи оцінку словам, якими розпочинаються Дигести Юстиніана (приписи права суть наступні: жити чесно, не шкодити іншому, кожному віддавати належне), зазначає, що досить ввести в дію цей уривок і життя людей і навіть народів складеться щасливо під пануванням такого універсального права, як римське [2].

О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов вважають, що довершеність системи римського права, яка ґрунтувалася на ідеях природного права, засадах справедливості, порядності, доброчесності, зумовила періодично повторювані спроби відродити дух римського права, використати його найбільш вдалі знахідки та рішення [3].

Проводячи аналіз впливу римського права на формування та розвиток ранньої державності Київської Русі, можна навести багато прикладів запозичення тих чи інших понять, які в подальшому імплементавались у систему правовідносин, та знайшли своє відображення як і тодішніх, так і вже більш пізніших юридичних пам'яток древньоруського права. Наприклад, поняття «договір», «зобов'язання», «правила», «інтерес», «збитки», «компенсація» були досконало опрацьовані ще в Стародавньому Римі і в подальшому використовувалось як запозичення в правових нормах Київської русі. Проте, необхідно вказати, що це не було сліпим копіюванням правової системи тогочасного римського чи візантійського права. Ця діяльність набувала свого унікального розвитку в лоні давньоруського права, де гармонійно поєдналися світогляди різних культур і традицій.

Широке коло політичних і економічних контактів тогочасної Київ-

ської Русі сприяло запозиченню різних культурних і звичаєвих традицій, які в подальшому слугували для врегулювання міжнародних правових стосунків та вирішення конфліктних ситуацій. Потрібно зазначити, що в просуванні економічних і політичних інтересів Київської Русі у стосунках із західними країнами тогочасна система правовідносин зіткнулася з відсутністю норм і правил, які б діяли на всій європейській території. М. Вольф вказує, що «закони варварів не послужили джерелом розвитку яких-небудь теорій міжнародного приватного права. У цю епоху всякий, куди б він не приходив, приносив з собою закони місця свого походження (закон Ripuaria) (переклад наш – Д. Р.) [4, с. 36]. На наше переконання, це свідчить про те, що Київська Русь виступила своєрідним історичним локомотивом, який привніс в тогочасні європейські країни основи римського права і саме це надало поштовху для їх розвитку на найбільш ранніх етапах.

Розглядаючи питання рецепції римського права в середньовічному українському праві, необхідно звернути увагу на тогочасну цивілізаційну орієнтованість України, її геополітичне і культурне становище. Науковці визначають два види рецепції римського права: пряму та опосередковану (похідну). Пряма рецепція передбачає запозичення римських правових ідей і правових рішень із першоджерел; опосередкована (похідна) здійснюється не лише через запозичення римських першоджерел, але й ті системи права де запозичення відбулося раніше.

З. П. Мельник, оцінюючи рецепцію права як засіб вдосконалення правової системи, вважає, що це од-

нобічний, добровільний процес запозичення, сприйняття і подальшого пристосування до умов певної країни більш розвинутого права, створеного в інший момент часу або в іншій державі, з метою вдосконалення та поліпшення дії власної правової системи. Це складне явище, що містить у собі процеси наступності, сприйняття, повторюваності й запозичення правових форм з інших правових систем в силу їх історичної та культурної однорідності. Тому рецепцію важливо сприймати як закономірний процес перенесення, засвоєння, збереження та використання правовими системами нових елементів [5].

На українські землі римське право поширювалося двома шляхами: східним і західним. Східний шлях визначався через візантійське (канонічне) право (Номоканон) і через переробки світського (державного) права (Еклога, Прохірон), а західний – через маґдебурзьке (німецьке) право. Рецепція римського права на українських землях відбувалася опосередковано і виключати або абсолютизувати той чи інший шлях його поширення не можна. Це був синтез правових положень, які позитивно впливали на розвиток руського (староукраїнського) права. Рецепція римського права відбувалася неповноцінно через те, що Україна не завжди мала власну державність, право і територіальну цілісність. На відміну від держав Західної Європи, зокрема Італії, Франції, Німеччини, в Україні процес рецепції відбувався не так активно і тому не набув такого поширення, як у цих державах. Це було пов'язано із особливостями прив'язаності слов'янського елемента до свого звичаєвого права і консерватизму українських племен, який став при-

чиною того, що рецепція візантійського права була незначною. До того ж, це була переважно, непряма, а похідна рецепція, тобто нормативні акти відображали рецепційовані іншими державами норми, ідеї, засади римського права. Ці спроби, що отримали у сукупності назву рецепція римського права стали одним із найпереконливіших доказів того, що воно й через багато сотень років після падіння Римської імперії зберігало свою значущість і практичну цінність, внаслідок чого стало базовим – материнським правом для майже всіх європейських правових систем, зокрема романо-германської системи права [6].

Переконані, що поєднання зазначених двох напрямків позитивно вплинуло на розвиток руського (староукраїнського) права. Значний вплив на темпи поширення римського права на територію Київської Русі справило прийняття у 988 році християнства як державної релігії, що в подальшому створило підґрунтя для більш тісних політико-правових відносин з Візантією. Видається, що в такий спосіб було обрано подальший цивілізаційний шлях розвитку всіх наступних державних утворень, що виникли в період IX–XIX ст.

Ми притримуємося загально відомої наукової позиції у тому, що вплив римського приватного і публічного права на розвиток державотворення на тогочасну Київську Русь здійснювався систематично упродовж багатьох наступних століть. Зокрема, у першому писаному джерелі права Київської Русі – Руській правді є багато положень, які мають надзвичайну схожість із положеннями римського приватного права у його візантійському тлумаченні. Це

означає, що правова система Київської русі застосувала для свого нормативного упорядкування правовідносин положення візантійського законодавства.

Порівнюючи речове та зобов'язальне право за Руської правдою з римським (візантійським) правом, варто звернути увагу на подібність окремих рішень. На це вказує наявність норм, що регулюють як громадську (публічну), так і приватну власність. Причому головним об'єктом і в тому, і іншому випадку є земля. Водночас у Руській правді відносини власності урегульовано не так детально. Захищаються вони не настільки всебічно, до того ж часто за допомогою штрафів. Ще більш цікавим, на думку Є. Харитонові та О. Харитонові, є порівняння концепції регулювання спадкування, де помітним є вплив ідей – права Юстиніана стосовно визначення видів спадкування за законом тощо [7].

Як зазначалось, «Руська правда» була найбільш важливим актом князівського законодавства, в якому були закріплені як діючі звичаєво-правові норми, так і нові норми права, сформовані державою. Отож, її можна вважати результатом кодифікації згаданих правил поведінки. Вона стала своєрідним синтезом, компромісом звичаєво-правової традиції та реформаторських намірів київських князів. Окремі автори вважають Руську правду виключно збірником діючих правових норм, який не мав юридичної сили як акт законодавства. Проте формування такого законодавчого збірника відповідала вимогам того часу та суспільним потребам Київської Русі, відтак гіпотеза про юридичну цінність Руську правду має логічне підґрунтя,

тому розглядатиметься як така, що відповідає дійсності. Отож, є достатні підстави вважати, що Руська правда діяла на усій території Київської Русі як законодавчий акт. Крім того, цей закон здійснив значний вплив на подальший розвиток українського, російського та білоруського права. Її рецепція спостерігається і в сусідніх народів – литовського, польського та інших народностей.

Якщо порівнювати структуру та категорії судочинства підхід до застосування тих чи інших норм права ми бачимо певну схожість, а в деяких категоріях і повну відповідність з римським канонічним правом. Це говорить про значний вплив стародавніх юридичних пам'яток Риму, насамперед Дигестів і Кодексу Юстиніана на формування права Київської Русі. Потрібно зазначити, що в тогочасному суспільстві був чітко сформований політичний устрій за яким Князь був носієм державної влади. Компетенція та влада князя були необмежені й залежали від його авторитетності та реальної сили, на яку він спирався [8, с. 215].

Створення Української Козацько-Гетьманської держави (Війська Запорізького) симулювало розвиток права як важливої її ознаки. У ході національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. за звільнення з-під влади Речі Посполитої і створення своєї держави, після укладення українсько - московського договору 1654 р., західна орієнтація України зменшилася, а Україну нерідко розглядали як частину Московського царства, такою, що значною мірою належить Сходу. Суспільне і господарське життя у Козацько-Гетьманській державі регулювалося нормами звичаєвого права, Литовсь-

кими статутами, діяли окремі збірники магдебурзького права, нормативні акти гетьманського уряду (універсали, ордери, інструкції, декрети, грамоти, листи). Ці джерела права були різними за походженням, за змістом і формою, часто суперечили одне одному, деякі джерела були значною мірою застарілими або дублювалися.

Упродовж XVIII ст. було здійснено кілька спроб кодифікації права Козацько-Гетьманської держави. Однією з найвідоміших кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.). Під час складання Прав кодифікаційною комісією було використано Литовський статут, римські та німецькі джерела, польське законодавство, українське звичаєве право і судову практику. У 1743 р. комісія підписала у Глухові й передала у Сенат на затвердження проект кодексу, але він не був затверджений, оскільки не відповідав політиці царського уряду, передбачав право на політичне самовизначення, мав деяку відмінність від тогочасного російського законодавства, досконалу юридичну техніку. Саме це стало причиною його відхилення, хоча фактично застосовувався у судах Гетьманщини під час розгляду і вирішення цивільних та кримінальних справ, аж до поширення російської системи законодавства.

Вплив римського права на зміст Прав, за якими судиться малоросійський народ виявився у розділах про володіння, право власності й сервітуту, в правовому режимі рухомих та нерухомих речей, первісних і похідних способах набуття власності, захисті права власності шляхом віндикаційного позову, у положеннях зобов'язального права.

Значний вплив римського приватного права простежується у Зібранні малоросійських прав 1807 р., які діяли на Лівобережній Україні, де було систематизовано правові норми, що регулювали майнові та сімейно-шлюбні відносини. Джерелами для нього слугували норми звичаєвого права, Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.) та інші норми, які застосовувались на українських землях в XVI–XVIII ст. [9, с. 672].

Висновки. Проведене дослідження показало, що значний вплив на процеси українського державотворення IX–XV ст. справило римське право. Воно стало важливою складовою світової цивілізації та надало потужного поштовху для формування і розвитку правових систем Київської Русі та тогочасних країн Західної Європи, гармонійно влилося в систему нормативно-правових актів та юридичних пам'яток, які у видозміненому вигляді виступають регуляторами суспільних відносин в сучасній незалежній Україні.

Список використаних джерел

1. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. Москва: Наука, 1984. С. 10.
2. Wenger L. Romisches Recht als Weltrecht. Österreichische Zeitschrift für öffentl. Recht, 1948. Bd. 1, H. 3, S. 241-253.
3. Підпригора О. А. Римське право. Київ. Юрінком Інтер, 2003. С. 3.
4. Вольф М. Международное частное право. Москва, 1948. С. 36.

5. Мельник З. П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. 20 с.

6. Орач Є. М. Римське приватне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. Київ. Ін Юре, 2012.

7. Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати. Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. Редкол. С. В. Ківалов (голов. ред.), та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. Одеса, 2009. С. 22.

8. Полонська-Василенко Н. Історія України до середини XVII. Мюнхен, 1972. 591 с.

9. Пархоменко О. А. Зібрання Малоросійських Прав. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.

References

Pereterskij, I. S. (1984). *Digesty Yustiniana*. Moskva: Nauka.

Wenger, L. (1948). *Romisches Recht als Weltrecht*. Österreichische Zeitschrift für öffentl. Recht.

Pidoprigora, O. A. (2003). *Rimske pravo*. Kiyiv. Yurinkom Inter.

Volf, M. (1948). *Mezhdunarodnoe chastnoe pravo*. Moskva.

Melnik, Z. P. (2009). *Receptiya prava yak zasib vdoskonalennya pravovoyi sistemi (teoretiko-pravovij aspekt)*. (Avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk). Kiyivskij nac. un-t imeni Tarasa Shevchenka. Kiyiv.

Orach, Ye. M. (2012). *Rimske privatne pravo*. Kiyiv. In Yure.

Haritonov, Ye. O. (2009). *Receptiya rimskogo prava u Statutah Velikogo knyazivstva Litovskogo: chinniki, peredumovi ta deyaki rezultati*. Ye. O. Haritonov, O. I. Haritonova. *Aktualni problemi derzhavi i prava : zb. nauk. prac*. Redkol. S. V. Kivalov (golov. red.), ta in.; vidp. za vip. Yu. M. Oborotov. Odesa.

Polonska-Vasilenko, N. (1972). *Istoriya Ukrayini do seredini XVII*. Myunhen.

Parhomenko, O. A. (2005). *Zibrannya Malorosijskih Prav. Enciklopediya istoriyi Ukrayini*. Kiyiv : Naukova dumka.

R. Dyhtyar, Postgraduate student, «KROK» University

ORCID: 0000-0001-8000-2548

The influence of Roman law on the formation of Ukrainian statehood in the IX-XV centuries

Currently, there is a significant number of works of scientists with the aim of investigating and ordering the chronology of events related to the development and stages of the formation of statehood on the territory of modern Ukraine. Each of the stages is described and thoroughly studied in many works of scientists, both modern and past times. Individual primary sources of ancient legal monuments that have come down to us testify to a long process of formation and establishment of Ukrainian statehood. The past and the present are intertwined in the age-old traditions of nationalities and their customs, moral norms, behavior, everyday life and perception of the world. Our research has shown that a significant influence on the formation of statehood and legal relations in the early stages of the development of

Kiev Rus was exerted by Byzantine canon law, which was reflected in the norms of the then customary law, and later implemented into the laws of Russian Pravda, which incorporated the achievements of Roman lawyers. Such processes had a significant impact on the formation of the Galicia-Volyn state. Through the centuries, they were reflected in the customary law of the Cossack Ukraine. Due to the constant scientific interest in the study of the heritage of the Ukrainian state, the study of the genesis of the state of Ukraine, the influence of Roman law on the development of ancient and more modern acts of legal monuments, which had historical significance for the formation of Ukrainian statehood in the IX-XV centuries, is of particular importance.

Keywords: *Roman law; customary law; states; genesis of the Ukrainian state; sources of law.*